

УДК 389.341:683.92:7.05](477)

DOI: 10.30838/J.BPSACEA.2312.231018.85.315

ПІЧ – ОПАЛЮВАЛЬНИЙ ПРИСТРІЙ НАРОДНОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (КОНСТРУКТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА СВИТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТИ)

ЄВСЄЄВА Г. П.¹, *д-р наук держ. управ., проф.*,

ПЕТРЕНКО В. В., *студ.*

¹Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, Дніпро, 49600, Україна, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

²Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, Дніпро, 49600, Україна, e-mail: petrenko_viktor@ua.fm, ORCID ID: 0000-0001-9217-2827

Анотація. У наш час уже неможливо уявити собі комфортного існування в приміщенні без опалювальних приладів. Первинні «опалювальні системи» з'явилися ще й у кам'яному віці. Прадавні люди розпалювали у своїх житлах багаття, які зігрівали їх у непогоду (а заодно й служили «плитою» для приготування їжі). З розвитком людського суспільства еволюціонували й опалювальні прилади та пристрої для забезпечення його комфортного існування. Так приблизно за пару століть до нашої ери з'явилися перші опалювальні печі з димарями для відводу продуктів горіння. Ці печі використовуються й донині, спрямовуючи удосконалення на збільшення їх ефективності.

Великий внесок в «опалювальну історію» людства внесли інженери прадавнього Риму. Система, яка мала назву «хюпокаустум (грюча підлога)», була доволі складна але при цьому ефективна. Від печі, яка розпалювалася за межами будівлі спалювали паливо, а по мережі спеціальних каналів, що проходили в підлоговому просторі і в стінах нагріте повітря нагрівало ці огорожі, а потім віддавали тепло внутрішньому повітрю. У XV-XVIII століттях були поширені глиняні й цегельні печі, у багатих будинках, щоправда, можна було зустріти кахельні, що вважалося великою розкішшю.

На території України ці види печей повсюдно використовувалися в побуті. Сьогодні ще можна знайти українські оселі де активно використовуються печі, але здебільшого вони стали елементом декору. Піч, у старі часи, завжди була неодмінним атрибутом кожної української хати. Виявлення особливостей розвитку української печі як елемента інтер'єру, побуту та культури українського народу виявляє інтерес, як для етнографів так та істориків, так і для будівельників та інженерів, бо питання теплозбереження та опалення приміщення на теренах України сьогодні є вкрай актуальними, оскільки стосуються дуже вразливих тем для сьогодишнього соціуму – газ, вугілля, комунальні тарифи тощо. В українській народній традиції народне житло належить до головних ділянок традиційної культури етносу, а система опалення та теплозбереження становить, своєю чергою, одну з його найважливіших типологічних особливостей. У системі народного житла такі специфічні особливості має українська піч. Печ, будучи серце української хати, мала свої особливості конструктивно-функціональних рішень. Перш чим дослідити піч як опалювальний пристрій, уточнимо поняття «опалення» — штучний обігрів приміщень протягом опалювального періоду з метою відшкодування в них теплових втрат і підтримки на заданому рівні температури, що відповідає умовам теплового комфорту та/або вимогам технологічного процесу. **Мета дослідження** полягає у висвітленні маловідомих аспектів, зокрема конструктивно-функціональних, опалюваних пристроїв українського народного житла, зокрема печі. **Висновки.** 1. Основними опалювальними пристроями на теренах Дніпропетровщини, зокрема у селах Петриківського району, були вариста піч, яка виконувала функції опалення та приготування їжі, груба та лежанка. 2. У сучасних оселях здебільшого збереглися лише лежанки та груби як опалювальні пристрої, а вариста піч замінена технологічно новими газовими печами. 3. Конструктивно-функціональні особливості варистої печі тісно пов'язані з особливостями господарства, але мали загальний характер, який породжувався необхідністю безпеки експлуатації печі. 4. Опалювальні пристрої, прилади для їх обслуговування і відведення диму посідали помітне місце у традиційних світоглядних та обрядово-звичаєвій культурі селянина. На сьогодні ці традиції помітно втрачаються. 5. Традиція прикрашання, розмальовування опалювальних пристроїв зберіглася до сьогодні, виконуючи лише естетичну функцію.

Ключові слова: українська хата; опалювальні пристрої; піч; конструктивно-функціональні особливості печі; розмальовування печі; сакральні традиції печі

ПЕЧЬ - ОТОПИТЕЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО НАРОДНОГО ЖИЛЬЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВ'Я (КОНСТРУКТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

ЄВСЄЄВА Г. П.¹, *д-р наук гос. упр., проф.*,

ПЕТРЕНКО В. В.², *студ.*

¹Кафедра українознавства, Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, Днепро, 49600, Украина, тел. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

²Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, Днепро, 49600, Украина, e-mail: petrenko_viktor@ua.fm, ORCID ID: 0000-0001-9217-2827

Аннотация. В наше время уже невозможно представить себе комфортного существования в помещении без отопительных приборов. Первые «отопительные системы» появились еще в каменном веке. Древние люди разжигали в своих жилищах костры, которые согревали их в непогоду (а заодно и служили «плитой» для приготовления пищи). С развитием человеческого общества эволюционировали и отопительные приборы и устройства для обеспечения его комфортного существования. Так примерно за пару веков до нашей эры появились первые отопительные печи с трубами для отвода продуктов горения. Эти печи используются и по сей день, направляя усовершенствования на увеличение их эффективности.

Большой вклад в «отопительную историю» человечества внесли инженеры древнего Рима. Система, которая называлась «хиюпокаустум (греющий пол)», была довольно сложная, но при этом эффективная. В печи, которая разгоралась за пределами здания сжигали топливо, а по сети специальных каналов, проходивших в напольном пространстве, а в стенах нагретый воздух нагревал эти ограждения, а затем отдавали тепло внутреннему пространству. В XV-XVIII веках были распространены глиняные и кирпичные печи, в богатых домах, правда, можно было встретить кафельные, что считалось большой роскошью. На территории Украины эти виды печей повсеместно использовались в быту. Сегодня еще можно найти украинские дома где активно используются печи, но в основном они стали элементом декора. Печь, в старые времена, всегда была непременным атрибутом каждой украинской хаты. Выявление особенностей развития украинской печи как элемента интерьера, быта и культуры украинского народа проявляет интерес, как для этнографов и историков, так и для строителей и инженеров, потому что вопрос тепло сбережения и отопления помещения на территории Украины сегодня является крайне актуальными, поскольку касаются очень уязвимых тем для сегодняшнего социума - газ, уголь, коммунальные тарифы. В украинской народной традиции народное жилье принадлежит к главным аспектам традиционной культуры этноса, а система отопления и теплосбережения составляет, в свою очередь, одну из его важнейших типологических особенностей. В системе народного жилья такие специфические особенности имеет украинский печь. Печь, будучи сердцем украинской хаты, имела свои особенности конструктивно-функциональных решений. Прежде чем исследовать печь как отопительное устройство, уточним понятие «отопление» - искусственный обогрев помещений в течение отопительного периода с целью возмещения в них тепловых потерь и поддержания на заданном уровне температуры, отвечающей условиям теплового комфорта и / или требованиям технологического процесса. **Цель исследования** заключается в освещении малоизвестных аспектов, в частности конструктивно-функциональных, отапливаемых устройств украинского народного жилья, в том числе печи. **Выводы.** 1. Основными отопительными устройствами на территории Днепропетровщины, в частности в селах Петриковского района, были «варистая печь», которая выполняла функции отопления и приготовления пищи, груба и лежанка. 2. В современных домах в основном сохранились лишь лежанки и печки как отопительные устройства, а «варистая печь» заменена технологически новыми газовыми печами. 3. Конструктивно-функциональные особенности «варистой печи» тесно связаны с особенностями хозяйства, но имели общий характер, который вызван необходимостью безопасности эксплуатации печи. 4. Отопительные устройства, приборы для их обслуживания и отвода дыма занимали заметное место в традиционных мировоззренческих и обрядовых обычаях крестьянина. На сегодня эти традиции заметно теряются. 5. Традиции украшения, раскрашивание отопительных приборов сохранилась до сих пор, выполняя только эстетическую функцию.

Ключевые слова: украинская хата; отопительные устройства; печь; конструктивно-функциональные особенности печи; раскрашивание печи; сакральные традиции печи

A STOVE AS A HEATING DEVICE OF FOLK ACCOMMODATION IN MIDDLE PODNIPROVIA (STRUCTURAL-FUNCTIONAL AND WORLD VIEW ASPECTS)

YEVSEIEVA G. P.¹, *Dr. Sc. (Public Management), Prof.*,

PETRENKO V. V.², *student*

¹Department of the Ukrainian Studies, State Higher Educational Establishment «Prydniprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture», 24-a, Chernyshevskoho str., Dnipro, 49600, Ukraine, tel. +38 (0562) 46-94-98, e-mail: evseeva@i.ua, ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

²State Higher Educational Establishment «Prydniprov'ska State Academy of Civil Engineering and Architecture», 24-a, Chernyshevskoho str., Dnipro, 49600, Ukraine, e-mail: petrenko_viktor@ua.fm, ORCID ID: 0000-0001-9217-2827

Annotation. Nowadays it is impossible to imagine a comfortable existence in the room without heating appliances. The primary "heating systems" appeared in the Stone Age. Ancient people made fire in their dwellings to warm themselves in bad weather (and at the same time fire was also served as "a stove" for cooking). With the development of human society, heating appliances have also evolved to ensure people's comfortable existence. Some centuries BC, the first heating stoves with chimneys for the removal of combustion products have appeared. These stoves are used till now guiding the improvements to increase their effectiveness.

A great contribution in "heating history" was made by engineers of an ancient Rome. The system, which was called "hiupokaustum (warming floor), was quite complicated but effective. From the stove that was outside the building fuel was burned and through the network of special channels passing through the floor space and in the walls hot air heated these

partitions, and then gave the heat to the interior air. In the XV-XVIII centuries clay and brick stoves were widespread; in rich houses, indeed, it was possible to see glazed tile stove that was considered as a great luxury for that period.

In Ukraine these types of stoves were widely used in everyday life. Today it is still possible to find the Ukrainian houses where stoves are actively used, but for the most part they have become an element of decoration. In ancient times, stoves had always been an indispensable attribute of every Ukrainian house. Identifying the features of the development of the Ukrainian stove as an element of interior design, everyday life and culture of the Ukrainians attracts interest, both for ethnographers and historians, as well as for builders and engineers, because today the issue of heat preservation and heating facilities in Ukraine is extremely relevant, because they relate to intensely vulnerable topics for today's society – gas, coal, utility tariffs, etc. In Ukrainian folk tradition, folk dwelling belongs to the main sections of the traditional ethnic culture and the system of heating and energy efficiency, in turn, is one of its most important typical features. The Ukrainian stove has such specific features in the system of national housing. The stove, being the heart of the Ukrainian house, had its own peculiarities of constructive and functional solutions. Before investigating the stove as a heating appliance, we clarify a concept of “heating” – artificial heating of apartments during the heating period in order to compensate heat losses and support at a given temperature that matches the criteria of thermal comfort and/or requirements of the technological process. **The purpose of the research** is to highlight unfamiliar aspects, including the constructively-functional heating appliances of Ukrainian folk housing, particularly stoves. **Conclusions.** 1. The main heating devices in Dnipropetrovshchyna region, particularly in the villages of Petrykivskoho district were a “varysta” stove, which carried out the functions of heating and cooking, stove and pallet. 2. In modern houses, for the most part, only stove-beds and stoves have preserved as heating appliances, while “varysta” stove has been replaced by technologically new gas stoves. 3. Structural and functional features of the “varysta” stove are closely connected with the peculiarities of the economy, but it has a general character, which is generated by the need for safety operation of the stove. 4. Heating appliances, devices for their servicing and removal of fume occupied a prominent place in countryman’s traditional worldview and ceremonial-customary culture. Today these traditions are visibly losing. 5. The tradition of decorating and painting heating appliances has preserved till nowadays, performing only an aesthetic function.

Keywords: the Ukrainian house; heating appliances; a stove; structural and functional features of stove; a stove painting; sacral traditions of the stove

Постановка проблеми в загальному вигляді. У наш час уже неможливо уявити собі комфортного існування в приміщенні без опалювальних приладів. Первинні «опалювальні системи» з'явилися ще й у кам'яному віці. Прадавні люди розпалювали у своїх житлах багаття, які зігрівали їх у непогоду (а заодно й служили «плитою» для приготування їжі). З розвитком людського суспільства еволюціонували й опалювальні прилади та пристрої для забезпечення його комфортного існування. Так приблизно за пару століть до нашої ери з'явилися перші опалювальні печі з димарями для відводу продуктів горіння. Ці печі використовуються й донині, спрямовуючи удосконалення на збільшення їх ефективності.

Великий внесок в «опалювальну історію» людства внесли інженери прадавнього Риму. Система, яка мала назву «хюпокаустум (гріюча підлога)», була доволі складна але при цьому ефективна. Від печі, яка розпалювалася за межами будівлі спалювали паливо, а по мережі спеціальних каналів, що проходили в підлоговому просторі і в стінах нагріте повітря нагрівало ці огорожі, а потім віддавали тепло внутрішньому повітрю.

У XV-XVIII століттях були поширені глиняні й цегельні печі, у багатих будинках,

щоправда, можна було зустріти кахельні, що вважалося великою розкішшю.

На території України ці види печей повсюдно використовувалися в побуті. Сьогодні ще можна знайти українські оселі де активно використовуються печі, але здебільшого вони стали елементом декору. Піч, у старі часи, завжди була неодмінним атрибутом кожної української хати. Виявлення особливостей розвитку української печі як елемента інтер'єру, побуту та культури українського народу виявляє інтерес, як для етнографів так та істориків, так і для будівельників та інженерів, бо питання теплозбереження та опалення приміщення на теренах України сьогодні є вкрай актуальними, оскільки стосуються дуже вразливих тем для сьогодишнього соціуму – газ, вугілля, комунальні тарифи тощо. В українській народній традиції народне житло належить до головних ділянок традиційної культури етносу, а система опалення та теплозбереження становить, своєю чергою, одну з його найважливіших типологічних особливостей. У системі народного житла такі специфічні особливості має українська піч. Піч, будучи серце української хати, мала свої особливості конструктивно-функціональних рішень. Перш чим дослідити піч як опалювальний пристрій, уточнимо поняття «опалення» – штучний обігрів приміщень протягом

опалювального періоду з метою відшкодування в них теплових втрат і підтримки на заданому рівні температури, що відповідає умовам теплового комфорту та/або вимогам технологічного процесу.

Аналіз публікацій. Масштабні етнографічні дослідження накопичили вже досить багато різноманітних розвідок, які стосуються українського народного житла і в яких чи побіжно, чи ретельніше досліджено важливий об'єкт матеріальної культури українця – піч. Заслужують на увагу майже всі розвідки, але нашу увагу привернули роботи Е. Берченко [4], Данилюка [6–7], Т. Косміної [15], В. Самойловича [21], Р. Сілецького [23] та інші, але у кожній згаданій роботі висвітлюються більшою мірою світоглядні аспекти опалювальних пристроїв народного житла. Що ж до конструктивно-функціональних аспектів уваги приділено недостатньо, окрім роботи Р. Сілецького [23], який ґрунтовно описав опалювальні пристрої народного житла середнього Полісся на прикладі сіл Житомирської області. Своє завдання ми вбачаємо у дослідження конструктивно-функціональних аспектів української печі на прикладі зразків, які трапляються на Дніпропетровщині.

Мета дослідження полягає у висвітленні маловідомих аспектів, зокрема конструктивно-функціональних, опалюваних пристроїв українського народного житла, зокрема печі.

Виклад основного матеріалу статті. На сьогоднішній день достовірної інформації хто і коли винайшов конструкцію печі немає. Інженерний підхід до конструювання печей прослідковуємо від кінця XIX початку XX ст., коли почали з'являтися перші обґрунтовані рішення з їх облаштування. З'являються перші каталоги з різновидами конструкцій печей, які могли виконувати роль як системи опалення, груби, плити для приготування їжі. У багатьох дослідженнях піч розглядають як особливий елемент інтер'єру хати.

А. Гошко в навчальному посібнику «Етнографія України» за редакцією С. Макарчука у розділі присвяченому інтер'єру хати зазначає, що «внутрішню

планування інтер'єру визначається такими показниками, як розташування печі» [12, с. 17]. В українських хатах майже повсюдно по всій території України піч розташовували або в правому, або в лівому кутку хати, але обов'язково челюстями до повздовжньої фасадної стіни хати. Найбільш старовинним типом печі на думку багатьох дослідників [3; 6; 12; 15; 21; 29] була – курна піч. Її розташовували між задньою і сінешньою стінами хати, поряд зі входом в житлове приміщення. Розміри такої печі становили 1,60–2,0 м довжиною та 1,8–2,20 м шириною, висота разом з припічком дорівнювала 1,0–1,20 м. Таку піч можна побачити на території музейного комплексу «Культурно-археологічний центр Пересопниця», що знаходиться в с. Пересопниця, Рівненського р-ну, Рівненської області.

Пізніше на зміну курній печі, яка не мала димоходу, з'являється так звана «вариста піч» з комином та димоходом. У середині XX ст. до такої печі добудовували грубу, яка відділяла спальне місце від кухні [12].

Піч використовували в українських хатах для двох основних призначень – приготування їжі та опалення (нагрівання) приміщення. Але треба сказати, що в літній час, коли опалення приміщення непотрібне, піч все-таки топили з метою приготування їжі. І лише десь з початком 20–30-х років XX століття, почали виносити печі на подвір'я для приготування їжі в літній період – кабиця (рис. 1).

За визначенням більшості дослідників-етнографів українська вариста піч за формою димозабірною пристрою (комина, шії, цівки), який розташовувався над припічком, представлена трьома типами: лівобережним, правобережним і лемківським [15]. Самі назви засвідчують ареали поширення кожного з типів. Лівобережна піч мала комин, стінки якого були поставлені на припічок врівень з ним, так що припічок має вигляд заглибленої площадки. Правобережна піч мала комин у формі зрізаної піраміди – у вигляді нависаючого над припічком або спертого на стовпчик комина (рис. 2). Піч лівобережного типу мала комин та припічок без виступів (рис. 3).

Рис. 1. Кабиця – піч для літнього приготування їжі. Фото зроблене в с. Рубанівське Синельниківського району території хати-музею Івана Манжури

Рис. 2. Приклад української печі з комином (правобережний тип)

Лемківська піч, крім орієнтації її отвору на причілкову стіну мала комин, подібно до правобережного типу – він нависав над припічком, але мав форму Г-подібної труби, коротка частина якої нависала над припічком, а подовжена з'єднувалася за стіною сіней, у якій був отвір для виводу диму в сіни.

А. Данилюк досліджуючи пам'ятки народної архітектури Західного Поділля подає чимало різнотипів української варистої печі, які трапляються у житлі подільчан. У більшості поданих прикладів печі вирізняються своєю масивністю, комин при печі нависає над широким припічком, має кубічну форму. Під припічком ніша – «під припічок», а ще нижче «підпіччя», яке використовували для дров [6]. Також Архип Данилюк описуючи давнє народне житло в Шацькому національному парку, зазначає що «в інтер'єрах шацьких хат виділяється велика піч, що завершується грубкою. Остання закриває частину традиційного полу («примостів») розташованого вздовж запічної стіни. Піч має багато різних маленьких ніш – «лічок», а при комині над плитою ніша – «коминок», де ставили каганець, а давніше палили скіпки для освітлення – посвіт» [7, с. 72–73].

На Слобожанщині у спорудженні народного житла та облаштуванні інтер'єру майже до середини ХХ століття використовувалися традиції, що склалися ще за часів Київської Русі, зокрема це стосується й інтер'єрної частини кожної хати – печі. Це стверджують майже всі дослідники, котрі вивчали народне житло цього регіону.

Так, Т. Добровольська, М. Сумцов та інші, описуючи інтер'єр слобожанської хати,

говорить про те, що внутрішнє облаштування хати було підпорядковане певним традиціям, що практично ніколи не порушували і було характерне для всієї Східної України [10, с. 74; 26, с. 6].

Опис хатньої печі у Дніпропетровській обл. (Катеринославській губернії) періоду кінця ХІХ початку ХХ ст. зберігся у етнографічному звіті народного побуту Катеринославського краю [1].

У передмові до звіту відомий харківський вчений-краєзнавець пояснює, що етнографічну екскурсію по Катеринославській губернії він здійснював зі своєю дружиною Е. Р. Нікітіною-Бабенко влітку 1904 і 1905 рр. на запрошення та кошти Губернського земства з пропозиції Катеринославського «Предварительного совета по устройству XIII Археологического съезда» [1, с. 19].

Мета цієї екскурсії полягала в тому, щоб зібрати матеріали для етнографічної виставки. Різноманітні відомості про життя та побут народів, які проживають на теренах Катеринославщини. Поруч з зібраними матеріальними об'єктами, описаними у звіті та виставлених на етнографічній виставці під час ХІІІ Археологічного з'їзду, у звіті краєзнавця знаходимо опис та замальовку печі характерної для Катеринославщини: «Устройство очага или печи бывает весьма различною. У малоросов «пич» делается по-старинному – просто из глины, смешанной иногда с мелкими камнями и по-новому из кирпичей. Печь такая состоит из собственно «печи, нижняя часть ее называется «чирин», свод «челюсти» и «припечка» с «комынем» для отвода дыма в «дымарь». Сбоку печки к

стене устраивается «запичек» для склада кухонних принадлежностей. Из «комына» ведет отверстие в «дымарь» или «бовдур» (дымовая труба)» [1, с. 29]. У звіті В. Бабенка

описана технологія облаштування димаря – вони плетуться з лози і з обох боків (внутрішньої та зовнішньої обмащуються глиною).

Рис. 3. Тип лівобережної печі. Світлина зроблена у с. Гречене Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.

У місцевостях багатих на камінь (у селах нижче по Дніпру від Катеринослава) димарі викладаються з каменю. На даху хати облаштовують «верх димаря», який роблять із дошок, оздоблюючи його різними карнизами. У сінях під бовдуrom влаштовують невеликі пічки – «кабиці» для готування їжі у літній час [1, с. 29].

Разом з тим В. Бабенко зауважує, що у досконалих (більш багатих) забудовах варисті печі облаштовували з плитами для приготування їжі, а в кого хата мала «чисту кімнату» там облаштовували «грубку». Що стосується способу видобутку вогню, то всі користуються сірниками. Старий спосіб – кремій та кресало – використовують лише старі козаки для люльки [1, с. 29].

А. Байтурін досліджуючи житло в обрядах і уявленнях східних слов'ян, доводить, що піч є просторово орієнтувальною складовою інтер'єру хати. Бо яке б планування хати не було, своєрідною віссю орієнтації житла є діагональ «покуття – піч», де покуття вказує на схід (На Божу

сторону, на Світло), а піч – на захід (на сторону тьми). Для українців ця діагональ мала високий рівень ціннісних характеристик, адже ця типографія хати була ясною і зрозумілою для кожного і піч – «жіночий простір», а на покутті – почесний простір для святого (образів, рушників тощо) [3, с. 72].

Прийняття цієї діагоналі за спільну лінію відліку у інтер'єрі українських хат дає можливість розглядати різноманіття внутрішнього планування, зокрема розташування печі, яке зводиться лише до різноманіття розташування вхідних дверей у кімнату, повороті челюстей печі, форми комина, наявності штандартів, запічка тощо, що власне є другорядним у формуванні внутрішнього інтер'єру.

Діагональ «піч–покуття» у ціннісній топографії хати є абсолютно зрозумілим для нас знаком, оскільки прадавні культури котрі поширювалися на теренах України будували свої житла без вікон, розміщуючи вхідні пройми на південь, використовуючи вхідник як джерело світла та тепла, а піч

розташовували у протилежному боці – подалі від дверей, тобто на північній стороні кімнати, щоб тепло не виходило з приміщення, піч не так швидко вихолоджувалася. Цю версію підтверджують деякі вчені [1; 3; 6; 13–15; 20–21].

Поява вікон у житлі прадавніх українців породжує видозміни у внутрішньому плануванні – піч «пересувається» ближче до входу. Натомість залишається у північній стороні хати протиставляється світлій стороні, тобто південній стіні на якій тепер були вікна.

«Диагональ печи – красный угол («оконный», наиболее освещенный) – лишь естественное завершение эволюции противопоставления печь – источник света» – стверджує А. Байбурин [3, с. 86].

Такий поділ внутрішнього інтер'єру став більш життєвим і прижився назавжди в українській хаті, бо з'явилася можливість виділити «чисту» половину кімнати. Але не тільки, як виявилось з часом за умов такого планування в кімнаті краще зберігалось тепло. Таким чином, з'являється можливість говорити про архетип внутрішнього планування хати.

Досліджуючи інтер'єр хати багато хто з дослідників вважають, що хронологічно першим центром житлової кімнати є піч. І не лише тому, що це джерело тепла, а й тому, що в печі готували їжу (і взимку і влітку). Приготування їжі, окрім випічки хліба для українців також є важливим оскільки забезпечувало життєздатність та працездатність. Ці традиції збереглися у фольклорних здобутках (піснях, прислів'ях, загадках тощо).

Піч була місцем для сну – на печі спали діти та люди старшого віку (бабусі, дідуся), а також біля печі мились, бо в печі гріли воду, запарювали траву для миття, піч використовували для лікування різних хвороб, також піч використовували для різної календарної обрядовості тощо. Отже, піч була потрібною майже цілодобово та цілорічно. Саме з цієї причини український народ має особливе сакральне ставлення до печі та щодо її забудови.

Піч пройшла довгий шлях розвитку: з глиняної перетворилася на цегляну, з курної на димохідну. «Біла» піч була значно менших

розмірів і постійно білилася. Піч як правило забудовувалася господарем хати, але у випадку, коли господар не умів набивати піч, тоді запрошував майстра. До майстрів які будували печі господар ставився з великою повагою (ця традиція зберіглася аж до сьогодні). Господарі намагалися задобрити майстра, щоб піч не диміла, добре випікала хліб, була «наваристою», тримала тепло і мало «брала» дров. Щоб піч добре випікала хліб на черинь набивали битого скла та суху глину, інколи в стіни печі закладали гроші. Коли майстер був незадоволений господарями міг закласти на черинь линовище гадюки (шкуру облізлу з гадюки при линянні), тоді піч не випікала хліба, не давала шкоринки.

Серед складових елементів печі вирізняють такі обов'язкові складові: *челюсті, припічок, комин, запічок, штандари, кагла, в'юшка, димар, лежанка, груба*. Пояснимо деякі з них: **челюсті** – вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі. *В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті* (Михайло Коцюбинський, I, 1955, с. 13); **припічок** – горизонтальна площина перед челюстями печі під комином, продовженням якої є черинь печі. *Зубиха увесь огонь вигромадила на припічок* (*Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 203*); *Федоська запалила і поставила на припічку, під комином, тріскуну скалку* (*Микола Олійник, Леся. 1960, 84*). Звернімо увагу, що **комин** – передня (нижня) частина димоходу варистої печі, а також канал з вогнетривкого матеріалу для виходу диму з печі, груби в повітря та сам димохід; горішня частина димоходу над дахом якої-небудь будівлі, тобто димар. Так трактують поняття «комин» не лише фахівці-будівельники та мовознавці [СУМ, т. 4, с. 245], а й народна культура. Серед творів художньої літератури безліч знахідок: *От побачите, мамо, як я комин розмалюю* (*Карпенко-Карий, I, 1960, 291*); *Федоська запалила і поставила на припічку, під комином, тріскучу скалку* (*Микола Олійник, Леся, 1960, 84*); *Каганець чадів. У комині гудів осінній вітер* (*Олесь Донченко, II, 1956, 105*); *Два височезні комини стриміли до неба* (*Іван Франко, V, 1951, 383*); *Господарі вертаються з роботи.., а нишком поглядають на димок, що в'ється понад комином низеньким* (*Леся*

Українка, I, 1951, 234); *У селі дим вставав над коминами* (Леонід Первомайський, Материн. хліб, 1960, 7).

Частина комина, яка знаходиться в сінях, через яку підпалюють віхоть соломи для покращення тяги, називали «**бовдур**» [СУМ, т. 1, с. 206]. *Темним стовбом дим пішов з його бовдура* (Словник Грінченка).

Запічок – місце на печі, відгороджене комином, або за піччю або різної величини заглибина в бічній, задній або передній стіні печі, де зберігають предмети домашнього вжитку, продукти [СУМ, т. 3., с. 261]. *На припічку та горщик біжить, У запічку свекруха бурчить* (Українські народні ліричні пісні, 1958, 99); *Нездужає Катерина, Ледве, ледве дише... Вичуняла, та в запічку Дитину колише* (Тарас Шевченко, I, 1951, 30); *Кому не вистачало місця за столом, ті сиділи на лавах, на скрині, на полу і навіть на запічку. А діти сиділи на печі і дивилися звідти на бенкет* (Олександр Довженко, I, 1958, 154); 2. *Там у запічку хліб. Та візьми цибулин зо дві та солі* (Марко Кропивницький, IV, 1959, 331); [Данило:] *Приперся за сірниками, бо в стайні ліхтар потух. (Узяв у запічку сірники)* (Іван Микитенко, I, 1957, 301).

Штандари – ніша під піччю [СУМ, т. 11, с. 553], у цій ніші, як правило, складали дрова та знаряддя порання коло печі – рогачі, коцюбу, лопату, *Безтурботно сюрчав під штандарами цвіркун* (Арсен Іщук, Вербівчани, 1961, 47); «*Ні, мамо! — думає, плачучи, Настя. — Нічим ви не втримаєте мене вдома. Ні сваркою, ні кужелем*». *Не допомогло те, що сховала в скриню хустку, що чоботи були закинуті далеко під штандари* (Валентин Речмедін, Весняні грози, 1961, 80).

Кагла – отвір у димоході (до стелі), який затуляють для збереження тепла тощо [СУМ, т. 4, с. 68]. *Позакурювали, хто куриє, і присіли до грубки, відіткнувши каглу, аби, знаєте, диму на хаті не було* (Анатолій Свидницький, Люборацькі, 1955, 160); *Вона поштурхає коцюбою в печі та й затикає каглу заткалом* (Нечуй-Левицький, III, 1956, 334); *Сніговий вихор тоскно завивав на льоду, наче осінній вітер у каглі* (Василь Кучер, Трудна любов, 1960, 356).

В'юшка – засувка, якою перекривають димохід, щоб піч не вихолоджувалася. — *Повірите — пустою дихав хата, аж*

заходить не хочеться. Вже й напалиш, і в'юшки вчасно закриєш, а воно вітер гуляє (Юрій Збанацький, Сеспель, 1961, 397); *Розпатлані завірюхи голосили над лісовою хатиною, завивали в комині, торгали в'юшки* (Олесь Донченко, IV, 1957, 86)

Димар – труба для відведення диму з печі житлового приміщення. *Зверху на покрівлях не видно ні одного вивода чи димаря* (Нечуй-Левицький, II, 1956, 400);

Лежанка – низька піч у вигляді тапчана для лежання. *Хата вже старенька і холодна. Хоч як натопи лежанку звечора, а однаково до ранку вихолоне* (Василь Кучер, Трудна любов, 1960, 363);

Груба – піч, що служить для опалювання приміщення. *Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось ще од панцини...* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 18); *Тут .. краще годували, а взимку можна було іноді погрітися біля гаряче напаленої груби* (Зінаїда Тулуб, Людолови, I, 1957, 89).

На думку Т. Косміної, піч в українській хаті мала високий ступінь сакралізації. Народна уява виділяла піч як головну складову хати. У народній традиції українців вона слугувала своєрідним язичницьким центром, що мав подвійне значення – позитивне й негативне. З одного боку, піч як місце домашнього вогнища-жертівника і місце приготування їжі – ідея всього житлового простору, наповненого благополуччям і добробутом. З другого боку, наявність відкритого доступу до зовнішнього тривожного світу через димар створювала небезпеку проникнення в житло негативних міфологічних істот і надприродних сил (чорти, вовкулаки, відьми, душі, мерців, хвороби, блискавки тощо). Це зумовлювало підвищену увагу жінки-декоратора до оздоблення її площин та отворів обереговими знаками. Для печі в українській хаті завжди відводили канізоване місце – внутрішній кут (язичницький центр) [15, с. 53]

Як зазначають більшість науковців, котрі досліджують українське народне житло, з типом опалювального приладу пов'язана обрядовість хати: «Домашнє вогнище сприймалося як центр ізоморфного космосу житла, біля котрого відбувалися обряди» [17]; «піч була символом материнського першопочатку, непорушності родини,

неперервності життя, рідної хати, батьківщини [13, с. 456]; «піч мала не тільки суто утилітарну функцію приготування їжі й надання тепла, але мала й духовну функцію, згуртовуючи родину. Звідси метафора: родинне вогнище» [6, с. 112].

Про сакральність та багатофункціональність печі говорить і дослідниця В. Даренська, котра зауважує, що «піч входила в число найважливіших елементів, котрі створювали будь-який житловий інтер'єр та визначали статус самої будови (в українській культурі цей спектр варіюється від карпатської колиби до хати), саме піч була головним формуючим елементом житла. Піч була символом міцних родинних стосунків, а також таких етичних категорій як любов, тепло та щирість» [8, с. 22–26.].

Від цієї сакральності та незвичайної обрядовості залежала і особлива технологія забудови печі. Старожили згадують: «Після валькування хати заходжуються бити піч. То тепер так повелося, що з цегли чоловіки мурують печі та груби. Хоча ця робота не завжди вдала, піч чи груба добре топиться, гарно варить чи пече, бо мурування печі чисто бабська робота та й вікова і дешева піч – бита. Коло неї заходжуються самі старі баби, оstarкувати молодиці. Забиття печі – це важке діло, але й святе. Одна від одної баби знають, якої саме глини треба роздубувати, як ту глину вимісують, скіко в неї черепа, каміння, залізчча потовченого треба всипати. Це все їх наука, одна од одної переймана. Муляруванню навчають ся теж одна од одної. Мулярами бувають і чоловіки – але це зрідка. Щоб же ця робота не нудна була і не така вже важка, з неї баби зробили ціле весілля. Однаково, що на коровгаї, танцюють, в стелю кочергою стукають, співають жартовливих пісень. А як треба ще дужче заміс збить у купу, а вже ось-ось вже сил не хопить, то поберуть ся за руки і чи танка, чи метелиці – не розбереш і якої – так вибігають на місці по глині, тупцяючи ногами і нарешті' нагнувшись до заміса руками та ліктями його мнучи ще. Не багато тут їх – душ п'ять – коли все знаючі дуже баби та дужі, і через те репету того та вигадок тих стіко, що й головою не зведеш. Оце почнуть дітей із себе вдавати і в молодих грать. А це кривить одна одну або кого з відомих у сім

знайомого. Вироблюють диковини багато, але ж на диковину і піч зіб'ють: скіко де хат не є розвалених, а печі в їх стоять нерухомі. Дош, лиха година їх не бере, а щоб звезти ту піч з того місця, то не інакше, як усю цілком зваливши на тачку добру. Так бува, що хата третя уже на однім місці вистроювалася, а піч одна все служила і ще на вітрі довго гуляла, поки діти не побили, як громаків хотіли з неї наробити. Печі б'ють теж не без заміток: а) до схід сонця бить починають, щоб хліб був як сонце; б) кінчають і сама старша хрестить у челюстях і каже: «Господи благослови і Духу святий», це щоб страва всяка була смачна, і інші якісь є, мабуть. Як коли стане димити піч, то, було, призивають попа, щоб помолився (є і чин у доповненому требникові: „о еже не димить ся пещі”), а тепер чогось його не звать, а щось самі там полагождать і таки, мабуть, і приказують щось, бо як без цього бути, коли в хаті за димом жити не можна і хати не натопиш. Комини теж б'ють і вимальовують як коли манією або якою іншою фарбою. Печі ці круглі і комини теж закруглені» [5].

Серед багатьох досліджень, які стосуються українського народного житла і мають відомості про піч, опис технології забудови варистої печі знаходимо в розвідці В. Щербаківського «Орнаментация хати», яка була написана автором ще у далекому 1941 році, але вперше була опублікована 1980 року.

Розбираючи типологію української хати, автор вказує на важливу складову кожної хати українця – вариста піч, яка завжди займала «куточок між дверима і північною стіною». Що ж до технології, то автором описана така послідовність робіт: «Для печі роблять підмости, на них плятформу, на яку насипають грубий шар землі; землю цю змочують водою й утрамбовують (вертикальними колодками або довбеньками). Потім на утрамбовану землю посередині її кладуть, або відповідної величини мішок наповнений землею, або відповідний куль чи в'язку соломи і поверх нього насипають глину, або обкладають глиняними вальками вже без соломи, і знову трамбують глину, поки не нададуть їй бажаної форми печі. Тоді розв'язують мішок і вигортають з нього половину, після чого легко виймається мішок.

Ще перед вийманням полови або соломи дають трохи висохнути печі, щоб вона ліпше держалася. Потім її всередині вистругують рівненько з усіх боків, вирівнюючи спід, надають бажану форму челюстям і на припічку приробляють комин, або з цегли, або плетений з лози і грубо обкладений глиною. Він має шию і вивід (рис. 4). На те, щоб піч ліпше прогрівала, для цього до глини додають черепки битої посуду, як у черинь

(спід печі), так і в її стінки. Пізніше почали робити печі з цегли, але форми завжди більш-менш однакової.

Від комина до сінної стінки, в якій була вироблена відповідна дірка, йшов горизонтально лежак, себто горизонтальна труба, яка в стінці закінчувалася каглою, себто круглою діркою, з якої дим виходив на сіни під бовдур і комин» [29].

Рис.4. Зразок варистою печі з комином (лівоберезний тип). Ілюстрація з книги В. Щербаківського [29]

Наукові джерела та наші особисті польові матеріали дають змогу стверджувати, що на Дніпропетровщині у інтер'єрі хати селянина розташовували традиційно. Якщо вхід із сінєй був праворуч, то піч розташовували ліворуч від дверей і навпаки. За розмірами вона була чималою, адже на ній могла спати майже вся родина, залежно від кількості членів сім'ї. Зазвичай піч мала комин, з якого горизонтальною трубою дим виходив у сіни через отвір («каглу»). У сінєях стояв димар («бовдур»), інколи відкритий знизу. Він був таких розмірів, щоби в нього могла влізти господиня. Димар найчастіше виплітали з лози, глини та соломи. Рідше він був дощаний.

Основу печі найчастіше робили з глиносоломи, у поліському та карпатському житлі поширені були опічки з дерева. На Півдні та Закарпатті з природного каменю, пізніше з цегли [12, с. 88]. А на Дніпропетровщині основа печі була глиносолом'яна або цегляна. Першим кроком у забудові печі було забивання фундаменту, його набивали з глини. Глина добре тримала тепло. Найзручніше влаштовувати фундамент під піч на стадії закладання основного фундаменту під будинок або відразу після заливки основного фундаменту. Фундаменти під піч і під будинок не повинні бути

перев'язані між собою. Зумовлено це тим, що з часом буде відбуватися просідання фундаменту, і для кожного фундаменту воно буде різною в залежності від навантаження на нього і різниці температур.

Черинь печі вимощували битою глиною (насіпаючи до глини бите скло або глиняні черепки) вишпаровуючи її спеціальними розчинами – глина, сіль, пісок. Черинь – це не тільки нижня площина, дно печі, де горять дрова — місце для випікання хліба і варіння страв. Також черинню називали й площину над склепінням печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін. [СУМ, т. 11, с. 380]. Перечитуючи українську художню літературу, віднаходимо: *Ти краще позашпаровуй та черинь добре вирівняй, бо горишки перевертаються, а малювати не треба, то примха* (Карпенко-Карий, I, 1960, 291); — *Я чоботи з себе та мерцій на черинь. Як зайшли ж мені зашпори — і матінечко й ріднесенька! — думала і нігті поодскакують* (Архип Тесленко, 3 книги життя, 1949, 27); *Батько поліз на піч парити попереки, припав до черені й.. болісно застогнав* (Степан Чорнобривець, Потік., 1956, 76).

Потім піч всередині вистругують рівненько з усіх боків, вирівнюючи спід, надають бажану форму челюстям і на припічку приробляють комин, або з цегли, або плетений з

лози і грубо обкладений глиною. Він має шию і вивід. На те, щоб піч ліпше прогрівала, для цього до глини додають черепки битої посуду, як у черинь (спід печі), так і в її стінки. Пізніше почали робити печі з цегли, але форми завжди більш-менш однакової. Такий спосіб забудови печі характерний майже для всіх регіонів України.

Так, журнал «Народна архітектура Опілля» описує подібний спосіб, лише уточнює «спочатку щільно вбивалася, втрамбовувалася своєрідна платформа для печі «під» – близько 1 м заввишки і 1,5 м завширшки». Тут же уточняється, що цеглу для забудови печі почали використовувати лише на початку ХХ ст. [16].

«Вже в XVII і XVIII віках у багатших козаків печі і груби обкладали кахлями на зразок голландських. Ці кахлі були розмальовані узорами різнобарвної поливи і часто були оздоблювані випуклими візерунками. Від комина до сінної стіни, в якій була вироблена відповідна дірка, йшов горизонтально лежак, себто горизонтальна труба, яка і стінці закінчувалася каглою, себто круглою діркою. З якої дим виходив на сіни під бовдур і комин» [29].

Піч, будучи серце української хати, мала свої особливості конструктивно-функціональних рішень. Так як від сердечного ритму залежить життя людини, так від правильного функціонування печі залежало життя людини в хаті. Адже піч могла бути курною (допоки розтопиш то напустиш диму в хату; «наїсися» диму), сирою (відсирювати, притягувати сирість), чадіти (виділяти чад, диміти, коптіти), текти (сажа в комині може мокріти і стікати по його стінках, проступаючи зовні стінки, утворюючи жовті плями на стінках), холодною (не натоплювати хати, давати мало тепла), ненаситною («брати» багато дров для здійснення своєї функціонального призначення – варення їжі, випікання хліба тощо). Щоб уникнути всіх функціональних недоліків майстри, які будували піч передавали свої знання один від одного.

У науковій літературі окрім розвідок Р. Сілецького [23] та бесіди інженера М. Крижишталовича [28], описи технічно-конструктивних рішень печі відсутні.

Для уникнення перерахованих вище недоліків печі ми зробимо спробу описати важливі конструктивно-функціональні рішення печі, які були записані нами зі слів старожилів. У першу чергу, розмір печі залежав від величини сім'ї господаря хати, чим більша сім'я, тим більша піч. Разом з тим піч не повинна перевищувати $\frac{1}{4}$ розміру кімнати в якій вона побудована.

Піч може курити (диміти), наповнюючи хату димом та чадом чи тимчасово, чи постійно, коли порушені технологічні пропорції у забудові комина, а саме: коли комин по всій свої висоті на будь-якій ділянці у своєму об'ємі може бути меншим за 20 пальців, що = 4 долоням. Що у сучасній системі мір означає, що комин не повинен бути меншим 37 см (1 палець \pm 1,85 см). Але комин і не повинен бути більшим чим 40 пальців = 8 долонь, тобто десь \pm 75 см.

Піч чадітиме, якщо закладаючи піч, буде порушена пропорція її висоти, тобто від долівки хати до черині – робочої поверхні печі. Цей показник залежав від росту господині, бо саме вона поралась біля печі і зручність для неї була основним показником. Про такий антропометричний спосіб визначення висоти печі зазначають дослідники, зокрема Р. Сілецький, який зазначає що показники були досить конкретні – «по пупа», «пічкарь міряв по грудь», «по пояс». [23] за технічними вимірами піч повинна була бути не нижчою 80 см, але й не вищою одного метра. Саме така висота забезпечує нечадне та оптимальне функціонування печі.

Піч може «брати» дуже багато дров, неправильно варити їжу та не пекти хліб, погано віддавати тепло та дуже швидко вихолодитися. Це залежало від висоти челюстей. Чим вищі челюсті, тим піч швидше вихолоджувалася, гірше зберігала тепло, а відтак гірше пекла та варила. Вимошуючи черинь печі необхідно зробити нахил від задньої стінки до челюстей від 2 до 5 см. Маючи такий нахил вогонь в печі спочатку буде вдарятися в задню стінку, нагріваючи її, а потім буде повертатись до передньої, прогриваючи рівномірно кожну стінку печі. Склепіння печі роблять завжди напівколом, так краще піч віддає тепло їжі. Склепіння роблять невисоким, більш пологим. Так піч

краще і рівномірніше прогрівається, а відтак і випікає.

Якщо піч задньої стіною прилягала до двірної стіни, тоді між стіною хати та стіною печі набивали глину або соломку, замазуючи її зверху, видовжуючи спальне місце та зберігаючи більше тепла від печі. Для кращого кондиціонування повітря та збереження тепла в хаті у комині печі влаштовували каглу (в'юшка). Спочатку вона була дерев'яна, а з кінця XIX ст. металева. Як правило каглу ставили у запічку. Дверцята кагли нагрівалися і підтримували високу температуру в запічку.

На якість опалення в хаті впливала висота димаря. Він не повинен високо височіти над покрівлею хати, але й не бути надто низьким. Висота димаря повинна сягати від 60 до 70 см. Тоді хата не буде куріти. Після закінчення

мурування печі (викладанні печі), піч мастили. Важливим елементом мастіння печі є час мастіння. Господині не мастять піч (грубу, лежанку) на місяць-молодик, бо тектиме, тобто крізь стінки проступатиме жовтими плямами і іноді потьоками сажа. Тому господині не зачіпали піч на молодика.

На рисунку 5 подана одна з конструкцій печі з цегли, які можна зустріти в українських оселях. Процес приготування розчину для кладки печі має свої особливості. У підготовлену чисту ємність засипається глина, великі шматки розбиваються на більш дрібні, величиною не більше кулака. Заливається все водою так, щоб вода покривала глину, але не була значно вище її рівня. Потім перемішують її, при необхідності додаючи воду, щоб в результаті вийшла суміш, схожа на молоко.

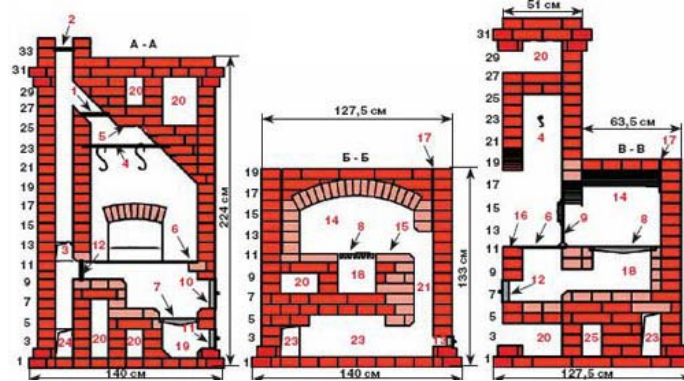

Рис. 5. Приклад конструкції української печі кінця 19 початку 20 століття

Далі суміш проціджують через сито невеликого перерізу, щоб відсіяти небажані частки, які можуть бути присутніми в глині. Потім додають пісок та трохи кам'яної солі пропорції один до двох, і перемішують все до консистенції сметани. У довіднику сільського будівельника у розділі «Димоходи і вентиляційні канали» подається таблиця основних матеріалів та їх пропорцій, що використовуються для печі та димоходів [11, с. 203].

Сам процес кладки печі вимагає певної майстерності. Виробляти кладку печі можна за допомогою шпателя, кельми. Але краще працювати голими руками, як робили майстри пічних справ за старих часів, а кельму використовувати лише за необхідності. Розчин береться рукою, викладається у вигляді гірки на поверхню, потім розстеляється по ній тонким шаром. Чим тонші будуть шви кладки, тим міцнішою вийде піч в цілому. Про міцність таких печей

свідчать численні зруйновані хати по всій Україні, де посеред зруйнованих стін хати стоять рештки печі, височіючи комином.

Окрім печі в селянських хатах і досі можна побачити такі опалювальні пристрої як лежанка та груба. Біля печі ставили грубку, яка могла слугувати припічком. Саме їх з початку XX ст. почали прибудовувати до печі і використовувати саме як опалювальні, тобто для нагрівання приміщень [1]. До їх конструктивних особливостей повернемося у наступних розвідках.

Коли піч була готова вона ставала частиною родинного кола українських сімей і коли в печі спалахував вогонь лише тоді будівля вважалася житлом. Лідія Орел у публікації «Своя хата – рідна мати», описує обряд освячення нової хати: «до того як перейти в нову хату, топили в печі дрова, принесені зі старої. Якщо полум'я ясне, у новій хаті житиметься добро, а як горить тьмяно – будуть сварки». [18, с. 16].

З піччю пов'язані побутові, культурні і релігійні традиції українців. Біля печі збиралися порадитися, послухати розповіді, провести обрядові дії при вступі в шлюб і не тільки. Піч колупала дівчина під час сватання – зверталася за опікою до душ померлих предків, тому що вони нібито живуть саме там – під піччю. Її сприймали майже як живу.

Отже, піч зі своїми конструктивно-функціональними особливостями відіграла дуже важливу роль у житті українця, надаючи їй сакрального значення. Про зв'язок печі з народною космологією засвідчує традиція розписування печі – задобрювання найважливішого елемента інтер'єру. Саме з цієї причини господині хати завжди тримали піч в чистоті. Її щосуботи підбілювали, підмальовували, не тримали сміття під нею, завішували яскравими занавісками тощо. Велике значення мало оздоблення печі. У кожному регіоні оздоблення мало свої особливості. Так жителі Придніпровського регіону застосовували ліпний орнамент [фото] або настінний розпис [фото].

На думку А. Г. Гошка, з початку XVIII ст. у помешканнях заможних селян Чернігівської, Харківської, Полтавської областей піч облицьовували розписними кахлями [12].

Про традицію розписування печі зазначає й С. Черепанова описуючи філософію родознавства українців. Авторка відносить цю традицію декоративного мистецтва, відзначаючи найкращих майстрів початку XX ст.: Тетяну Пату, Віру та Галину Павленків, Надію Білокінь, Поліну Глущенко та ін. [27, с. 166].

Щодо розмальовування печі у хатах українських селян на території Дніпропетровщини, то найповнішу розвідку маємо початку XX століття. Є. В. Берченко наукова співробітниця Харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у 1924–1928 рр. збирала та досліджувала настінне малювання української хати на Дніпропетровщині. У передмові до опублікованих матеріалів [4, с. 4] говориться, що це «мала пайка з колекції, що сама становить дуже невелику частину настінного малювання України», проте ми знайомимося з багатою колекцією світлин та записів щодо розмальовування

української хати та її складових. Зокрема частина IX цієї розвідки містить такий опис: «Частина хати, що її особливо люблять прикрашати мальованням, це, безперечно, піч. Із старовинних свідчень знаємо, що так велося здавна, що в давнину на Україні великі площини печей орнаментовано барвистими рельєфними, а так само мальованими кахлями. Тепер поверхню печі, побілену, як і опрочі стіни в хаті, не вкривають уже взірцями кахлями. На зміну їм прийшло малювання фарбами. Цей зв'язок наступності між мальованими кахлями та сьогочасним мальованням печі чи не найвиразніше виступає в селі Петриківці.

Печі трапляються двох родів: комини та груби. На кожній з цих є більше або менше рельєфна оздоба. Рельєфні роблять або самі тільки карнізи, або, крім карнізів, на поверхні печі є: 1) так звані в «кружалах — один або скількись—це низка концентричних кіл з опуклих валків, 2) група рельєфних вертикалів, що відокремлюють кружала, 3) «дзеркала», втиснені площини різної форми, 4) колонки, півколонки поодинокі або групою, 5) образотвірні мотиви, як мотив рослинної гілки, мотив коня і т. д., а на деяких коминах дають випнуті (рельєфні) стовпи. Рельєфне оздоблення печі впливає на композицію її малярської оздоби.

Малярсько орнаментування печей будують за двома принципами: принципом кольорування («підведення») і принципом розмальовування — орнаментом. Коли «підводять», кольоруванням виділяють окремі рельєфні частини, ліс от валки карнізу, обідки кругів, рельєфну оздобу на стовпах тощо. Найчастіше ці смуги темночервоні або жовто-инамонові на колір, глинясті Але трапляються печі, де все підведення дано самою блакитною або самою но зеленою фарбою. Підведення такими незвичними барвами треба пояснювати тим, що дана селянка зазнає особливої втіхи, дивлячись на сполучення білого з блакитним або білого з зеленим. А на деяких печах виділяють кольоруванням рельєфні частини, сполучаючи різнобарвлені смуги в ритмічному доборі кольорів на білій поверхні. Обраний кольоровий ритм повторюється вже на всіх рельєфних частинах

цієї печі: на пасах горішнього карнізу, долішнього, на кружалах і т. д.

Образотвірні мотиви дістають кольорування близьке до образотвірного, себто рослинну гілку забарвлюють на зелене, коней — на рудувате тощо Підведення на карнізах та по деяких інших рельєфних частинах часто зберігається й тоді, як поверхню печі розмальовують орнаментом.

У селі Петриківці (Дніпропетровська округа), як згадувано вже попереду,

розмальовують тепер не самий грунт стін у печі, але дають мальовання на окремих аркушиках паперу, що ними й обліплюють поверхню печі, а на самому грунті дають підведення, що часто зберігається. Цей спосіб орнаментувати, що з'явився пізніше за мальовання на грунті, не однією своєю стороною нагадує спосіб облицьовувати печі мальованими кахлями [4, с. 26].

Рис.6 Грубка з лежанкою розписана рослинним малюнком. Світлина зроблена в с. Галушківка Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.

Оздоблення печей в українських хатах Дніпропетровщини системно описане сучасною дослідницею Ю. Смолій [25, с. 28-31]. Ми не будемо зупинятись на описах, лишень зазначимо, що у наших виїзних експедиціях, з'ясувалося, що в сучасних господарях Дніпропетровщини, зокрема, в хатах сіл Шульгівки, Гречене, Сорочине, Галушківка Петриківського р-ну та і самій Петриківці здебільшого у хатах збережені печі та груби. Як і сто років тому, так і сьогодні господині розписують різним способом – від «карнізування», тобто підведення кольоровими фарбами карнізу печі (рисунок 3), до багатобарвного рослинного малюнку (рисунок 5).

З піччю пов'язані певні повір'я, які описані в літературі [9, с. 60] та навіть сьогодні побутують серед селян: коли топили дровами в печі і запискотить дровами, то буде якась звістка у домі; Не можна на печі бути взутим, бо помре найближча людина (мати); Як саджають хліб у піч, то треба

заклямкувати (від клямка – пластинка з важільцем, якою зачиняють і відчиняють двері) двері, аби ніхто не виходив і не заходив до хати, бо як зайде і вийде з хати на голу піч, то це прикмета, що людина ця буде голодна, будуть злидні і нестатки в сім'ї.

Не менш показовим є зв'язок печі категорією «своє». В українській традиції хто на печі переспав, той уже «свій», про щасливу людину чи комфортні умови говорять «як на печі», якщо хто чи щось загубиться необхідно «під перший дим покричати в комин» – тоді і знайдеться; знаний по всій Україні звичай «колупання печі» (коли дівку сватали – вона колупала піч, демонструючи свою сором'язливість), описаний у багатьох художніх творах. Як результат у вірування та культурно-етичному ставленні українців завжди поважали піч. Про це свідчить доволі популярне прислів'я «сказав би так піч при хаті», тобто в присутності печі не можна злословити.

Рис. 6. Вариста піч (правобережний тип). Фото зроблене с. Гречене, Петриківського р-ну, Дніпропетровської обл.

Рис. 7. Вариста піч з грубою та плитою (правобережний тип). Фото зроблене с. Гречене, Петриківського р-ну, Дніпропетровської обл.

У художньо-інформаційному довіднику «Символи Українства» піч віднесена до одних з найважливіших символів для українського народу, котрий пов'язаний з «материнським началом, непорушності сім'ї та неперервності традицій, її поважають, доглядають, прикрашають, її славлять і до неї горнутья. Бо вона дає тепло, що є диханням Божим, бо вона дає хліб, що є тілом Христовим. І це очищає нас від гріха і скверни. Вона дає їжу щоденну, благословенну Богом для міцності нашого тіла проти всіляких спокус. Піч – це родинний вітвар, де перебувають боги домашнього вогнища. Так вважали здавна. Напевно, тому, коли палиться в печі й родина перебуває перед її вогнем, між усіма панують мир, спокій і злагода» [2, с. 367].

Висновки. 1. Основними опалювальними пристроями на теренах Дніпропетровщини,

зокрема у селах Петриківського району, були вариста піч, яка виконувала функції опалення та приготування їжі, груба та лежанка. 2. У сучасних оселях здебільшого збереглися лише лежанки та груби як опалювальні пристрої, а вариста піч замінена технологічно новими газовими печами. 3. Конструктивно-функціональні особливості варистої печі тісно пов'язані з особливостями господарства, але мали загальний характер, який породжувався необхідністю безпеки експлуатації печі. 4. Опалювальні пристрої, прилади для їх обслуговування і відведення диму посідали помітне місце у традиційних світоглядних та обрядово-звичаєвій культурі селянина. На сьогодні ці традиції помітно втрачаються. 5. Традиція прикрашання, розмальовування опалювальних пристроїв зберіглася до сьогодні, виконуючи лише естетичну функцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края, 1905 / В. А. Бабенко ; Днепропетровский нац. истор. музей им. Д. И. Яворницкого. – Харьков : Переиздание Харьковского частного музея городской усадьбы, 2013. – 152 с.
2. Багнюк А. Л. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник / А. Л. Багнюк. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 512 с.
3. Байбурин А. К. Жилище в образах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Ленинград : Наука, 1983. – 188 с.
4. Берченко С. Настінне мальовання українських хат та господарських будівель при них = Wandmalereien an den ukrainischen bauernhäusern und dazu gehörigen wirtschaftlichen bauten. Зошит 1. Дніпропетровщина / С. Берченко. – Харків ; Київ : Державне вид-во України, 1930. – 148 с.
5. Як наші прадіди майстрували хату [Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині / М. Грушевський // Український етнографічний збірник. – Київ, 1914. – Т. 1] // Мамаєва слобода. – 2008 р. – 26 черв. – Режим доступу: <http://mamajeva-sloboda.ua/publ/yak-nashi-pradidy-maistruvaly-hatu>. – Назва з екрана. – Перевірено: 15.02.2019.

6. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. – Київ : Наукова думка, 1991. – 110 с.
7. Данилюк А. Г. Давнє народне житло в Шацькому національному парку / А. Г. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3. – С. 70–73.
8. Даренська В. М. Сакральність простору традиційного українського житла / В. М. Даренська // Вісник Національного технічного університету «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. – 2009. – № 1 (25). – С. 22–26.
9. Дмитренко М. К. Народні повір'я / М. К. Дмитренко. – Київ : Народознавство, 1997. – 68 с.
10. Добровольська Т. А. Інтер'єр народного житла Слобожанщини / Т. А. Добровольська // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3. – С. 73–79.
11. Довідник сільського будівельника / під заг. ред. В. І. Моціля. – Київ : Держ. вид-во техн. літ. України, 1951. – 342 с.
12. Етнографія України : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
13. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с.
14. Євсєєва Г. П. Історія та традиції українського народного житла Придніпровського регіону / Г. П. Євсєєва, М. В. Савицький. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2016. – 269 с.
15. Косміна Т. Народне мистецтво в архітектурному ансамблі традиційного житла / Т. Косміна // Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії : зб. наук. пр. / НАН України ; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 52–62.
16. Краєзнавство – Опілля – Івано-Франківська область [Опілля : монографія / Нац заповідник “Давній Галич” ; ред. кол. Я. Клуба, І. О. Береговський, Л. Бойко та ін. – Галич : Давній Галич, 2010. – 205 с.] // Наукова бібліотека України. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/libs/kraeznavstvo/59-opillja/621-narodna-arhitektura-opillja.html>. – Назва з екрана. – Перевірено: 20.02.2019.
17. Мысько Ю. В. Почитание печи у восточных славян (по археологическим данным Днепровского Правобережья) / Ю. В. Мысько // Хлеб в народной культуре. Этнографические очерки. – Москва : Наука, 2004. – С. 83–91.
18. Орел Л. Своя хата – рідна мати / Л. Орел // Українська родина: Родинний і громадянський побут. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – С. 13–69.
19. Довгань Сергій. Особливості художнього оздоблення в інтер'єрі традиційного житла Переяславщини наприкінці XIX – у середині XX століття (на основі експедиційних матеріалів) / Сергій Довгань // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 129–131.
20. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // Археология СССР : Свод археологических источников / под общ. ред. акад. Б. Л. Рыбакова ; Академия наук СССР ; Ин-т археологии. – Ленинград : Наука, 1975. – Вып. Е1-32. – С. 104–155.
21. Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець XIX–початок XX століть) / В. П. Самойлович. – Київ : Наукова думка, 1972. – 50 с.
22. Севрук В. Відоме і невідоме про українську хату / В. Севрук // Жінка-онлайн. – Режим доступу: <http://www.zhinka-online.com.ua/39-zhinka-onlajn/320-vidome-i-nevidome-pro-ukrainsku-khatu.html>. – Назва з екрана. – Перевірено: 19.02.2019.
23. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Р. Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2008. – Вип. 43. – С. 134–183.
24. Словник української мови : в 11 томах / [ред. кол. : І. К. Білодід (гол.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
25. Смолій Ю. Мальовані печі Катеринославщини 1910-х років / Ю. Смолій // Народне мистецтво. – 2005. – № 1/2 – С. 28–31.
26. Сумцов М. Ф. Слобожани. Історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 240 с.
27. Черепанова С. О. Філософія родознавства : навч. посібник / С. О. Черепанова ; передм. проф. В. Г. Скотного. – Київ : Знання, 2008. – 460 с.
28. Кржишталович Н. И. Русская печь – сердце Русской избы / Н. И. Кржишталович // Школа дешевого огнестойкого сельского и городского строительного искусства. – Год 1. – Вып. 1. – Ч. 1. – Санкт-Петербург : Типография А. А. Пороховщикова, 1900.
29. Щербаківський В. Орнаментация української хати = L'ornementation de la maison rustique ukrainien. Т. 3 серії «Українське народне мистецтво» / В. Щербаківський. – Рим : [б.в.], 1980. – 104 с. – (Видання "Богословії" ; ч. 53).

REFERENCES

1. Babenko V.A. *Etnograficheskiy ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraya, 1905* [Ethnographic sketch of the national life of Yekaterinoslav region, 1905]. Dnepropetrovskiy nats. istor. muzey im. D.I. Yavornitskoho [Yavornitskiy National Historical Museum of Dnipro]. Khar'kov: Pereizdanie Khar'kovskogo chastnogo muzeya gorodskoy usad'by, 2013, 152 p. (in Russian).
2. Bahniuk A.L. *Symvoly ukrainstva. Khudozhno-informatsiyni dovidnyk* [Symbols of Ukrainians. Artistic and information guide]. Ternopil: Navchalna knyha. Bohdan, 2010, 512 p. (in Ukrainian).

3. Bayburin A.K. *Zhilishche v obrazakh i predstavleniyakh vostochnykh slavyan* [House in the characters and beliefs of the East Slavs]. Leningrad: Nauka, 1983, 188 p. (in Russian).
4. Berchenko Ye. *Nastinne malovannia ukrainskykh khat ta hospodarskykh budivel pry nykh. Zoshyt 1. Dnipropetrovshchyna* [Wall painting of Ukrainian houses and household buildings with them. Exercise book 1. Dnipropetrovshchyna]. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1930, 148 p. (in Ukrainian).
5. *Yak nashi pradidy mastruvaly khatu* [How our great-grandfathers made the house]. *Mamaieva sloboda* [Mamai settlement]. Available at: <http://mamajeva-sloboda.ua/publ/yak-nashi-pradidy-mastruvaly-hatu> [Accessed 15 February 2019]. (in Ukrainian).
6. Danyliuk A.H. *Ukrainska khata* [Ukrainian house]. Kyiv: Naukova Dumka, 1991, 110 p. (in Ukrainian).
7. Danyliuk A.H. *Davnie narodne zhytlo v Shatskomu natsionalnomu parku* [Ancient folk house in the Shatskyi National Park]. *Narodna tvorchist ta etnografii* [Folk art and ethnography], 1994, no. 2–3, pp. 70–73. (in Ukrainian).
8. *Darenska V.M. Sacralnist prostoru tradytsiinoho ukrainskoho zhytla* [The sacrament of the space of traditional Ukrainian house]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu "KPI". Filosofii. Psykholohiia. Pedagogika* [Bulletin of National Technical University of Ukraine "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogics], 2009, no. 1(25), pp. 22–26. (in Ukrainian).
9. Dmytrenko M.K. *Narodni poviria* [Folk beliefs]. Kyiv: Narodoznavstvo, 1997, 68 p. (in Ukrainian).
10. Dobrovolska T.A. *Interier narodnoho zhytla Slobozhanshchyny* [Interior of folk house in Slobozhanshchyna], 1994, no. 2–3, pp. 73–79. (in Ukrainian).
11. *Dovidnyk silskoho budivelnika* [A guide of a rural construction worker]; ch. edit. V.I. Moshchil. Kyiv: Derzh. vyd-vo tekhn. lit. Ukrainy, 1951, 342 p. (in Ukrainian).
12. *Etnografii Ukrainy* [Ethnography of Ukraine]; ed. S.A. Makarchuk. Lviv: Svit, 1994, 520 p. (in Ukrainian).
13. Zhaivoronok V.V. *Znaky ukrainskoi etnokultury* [Signs of Ukrainian ethnoculture]. Kyiv: Dovira, 2006, 703 p.
14. Yevsieieva H.P. and Savytskyi M.V. *Istoriia ta tradytsii ukrainskoho narodnoho zhytla Prydniprovskoho rehionu* [History and traditions of the Ukrainian national house in the Prydniprovskiy region]. Dnipropetrovsk: Prydniprovska derzhavna akademiia budivnytstva ta arkhitektury, 2016, 269 p. (in Ukrainian).
15. Kosmina T. *Narodne mystetstvo v arkhitekturnomu ansambli tradytsiinoho zhytla* [Popular art in the architectural ensemble of traditional house]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii* [Ukrainian art studies: materials, researches, reviews]. *NAN Ukrainy; In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskoho* [The National Academy of Sciences of Ukraine; The Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology]. Kyiv, 2008, iss. 8, pp. 52–62. (in Ukrainian).
16. *Kraieznavstvo – Opillia – Ivano-Frankivska oblast* [Local history – Opillia – Ivano-Frankivsk Oblast]. *Naukova biblioteka Ukrainy* [Scientific Library of Ukraine]. Available at: <http://www.info-library.com.ua/libs/kraieznavstvo/59-opillja/621-narodna-arhitektura-opillja.html> [Accessed 20 February 2019]. (in Ukrainian).
17. Mys'ko Yu.V. *Pochitaniye pechi u vostochnykh slavyan (po arkheologicheskim dannym Dneprovskogo Pravoberezh'ya)* [Honoring the stove of the East Slavs (according to the archaeological data of the right bank of the Dnepr)]. *Khleb v narodnoy kul'ture. Etnograficheskiye ocherki* [Bread in folk culture. Ethnographic essays]. Moscow: Nauka, 2004, pp. 83–91.
18. Orel L. *Svoia khata – ridna maty* [Own home is native mother]. *Ukrainska rodyna: Rodynnyi i hromadianskyi pobut* [Ukrainian family: Family and civil routine]. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, 2000, pp. 13–69.
19. Dovhan Serhii. *Osoblyvosti khudozhnoho ozdoblennia v interieri tradytsiinoho zhytla Pereiaslavshchyny naprykintsi XIX – u seredyni XX stolittia (na osnovi ekspedytsiinykh materialiv)* [Features of artistic decoration in the interior of the traditional Pereiaslav house in the late nineteenth century – in the middle of the twentieth century (based on expeditionary materials)]. *Narodna tvorchist ta etnografii* [Popular art and ethnography], 2010, no. 1, pp. 129–131.
20. Rappoport P.A. *Drevnerusskoye zhilishche* [Old Russian house]; ch. edit. B.L. Rybakov; Akademiya nauk SSSR; In-t arkheologii. *Arkheologiya SSSR: Svod arkheologicheskikh istochnikov* [Archeology of the USSR: List of archaeological sources]. Leningrad: Nauka, 1975, iss. E1-32, pp. 104–155.
21. Samoilyovych V.P. *Ukrainske narodne zhytlo (kinets XIX – pochatok XX stolit)* [Ukrainian folk house (the end of the nineteenth and the beginning of twentieth centuries)]. Kyiv: Naukova dumka, 1972, 50 p.
22. Sevruk V. *Vidome i nevidome pro ukrainsku khatu* [Known and unknown about the Ukrainian house]. *Zhinka-onlain* [Woman online]. Available at: <http://www.zhinka-online.com.ua/39-zhinka-onlajn/320-vidome-i-nevidome-pro-ukrainsku-khatu.html> [Accessed 19 February 2019]. (in Ukrainian).
23. Siletskyi R. *Opaliuvalni prystroi narodnoho zhytla Serednoho Polissia (konstruktyvno-funktsionalnyi ta svitohliadnyi aspekty)* [Heating devices of the people's houses of the Middle Polissia (constructive-functional and ideological aspects)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorichna* [Visnyk of the Lviv University. Historical Series]. Lviv, 2008, iss. 43, pp. 134–183.
24. *Sloynyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh* [Ukrainian dictionary: in 11 volumes]; ed. I. K. Bilodid (head) and others. *AN URSSR, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni* [Academy of Sciences of the USSR, Potebnia Institute of Linguistics]. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.
25. Smolii Yu. *Malovani pechi Katerynoslavshchyny 1910-kh rokiv* [Drawn ovens of the Katerynoslavshchyna 1910s]. *Narodne mystetstvo* [Popular art], 2005, no. 1-2, pp. 28–31.
26. Sumtsov M.F. *Slobozhany. Istorychno-etnografichna rozvidka* [Slobozhany. Historical and ethnographic intelligence]. Kharkiv: Soiuz, 1918, 240 p.

27. Cherepanova S.O. *Filosofia rodoznavstva* [Philosophy of genealogy]; introd. by prof. V.H. Skotnyi. Kyiv: Znannia, 2008, 460 p.
28. Krzhishtalovich N.I. *Russkaya pech' – serdtse Russkoy izby* [The Russian oven is a heart of the Russian house]. *Shkola deshevogo ognestoykogo sel'skogo i gorodskogo stroitel'nogo iskusstva* [School of cheap fire-proofed rural and urban engineering art]. Year 1, iss. 1, part 1. Saint Petersburg: Tipografiya A.A. Porokhovshchikova, 1900.
29. Shcherbakivskiy V. *Ornamentatsiia ukrainskoi khaty = L'ornementation de la maison rustique ukrainien* [Ornamentation of Ukrainian house = L'ornementation de la maison rustique ukrainien]. *Ukrainske narodne mystetstvo* [Ukrainian folk art]. Rym: [s.n.], 1980, vol. 3, 104 p. (Vydannia "Bohoslovii": part 53).

Рецензент: Дерев'янка В. М., д-р техн. наук, проф.

Надійшла до редколегії: 07.07.2018 р.